

Валентина САВЧИН,

кандидат філологічних наук

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ДУХОВНОМУ І ТВОРЧОМУ ЖИТТІ МИКОЛИ ЛУКАША

Дослідження перекладацької спадщини митця, а тим паче такого непересічного таланту, як М. Лукаш, передбачає цілісне осмислення його творчості в усій множині синхронних та діахронних контекстів. Виявлення художніх традицій, на які опирався у своїй перекладацькій майстерні М. Лукаш, типологічних взаємозв'язків і паралелей наближає нас до розгадки унікального феномену Майстра.

Тарас Шевченко займав особливе місце в духовному і творчому житті Миколи Лукаша. Його він вважав глибоко національним поетом і ставив в один ряд із Робертом Бернсом та Шандором Петефі, називаючи їх трьома “найнароднішими” поетами, плоть від плоті, дух від духу¹.

Творчість Тараса Шевченка мала глибокий вплив на Миколу Лукаша, його переклади, світогляд. Вона була для нього мірилом українськості. Він із гордістю говорив про уроки української мови, почерпнуті з творів Кобзаря. Один із Лукашевих сучасників, Григорій Смик пригадав фрагменти своєї розмови з перекладачем, яка торкається глибинних основ його таланту:

– Яку ж школу ви одбули, щоб досягнути такого глибокого знання багатств української мови?

– Шевченкову, – була відповідь. – Якби підручники для школярів з української мови автори складали, уважно і з любов'ю читаючи твори нашого генія Тараса Шевченка, то ми б не чули отого ганебного суржику, що лунає нині².

Лукаш саме так – уважно і з любов'ю – читав і перечитував ці твори, знав, за свідченням його друга Василя Сухомлина, усього «Кобзаря» напам'ять і боляче сприймав «виправлення», а насправді перекручення Тарасового слова у виданнях часів тоталітаризму³. Можливо, саме тому він погодився вичитати частину матеріалів до першого тому Словника мови Шевченка (1964, відп. ред. В.С. Ващенко).

Твори Тараса Шевченка були серед тих авторитетних джерел, до яких звертався М. Лукаш у дискусіях зі своїми опонентами. Показовою в цьому відношенні є його неопублікована стаття-відповідь рецензенту українських перекладів Гі де Мопассана

¹ НМЛУ. – Особовий фонд М. О. Лукаша. – Спр. 274. – С. 1.

² Смик Г. Отакий він, Микола Лукаш // Наш Лукаш: У двох кн. / Упоряд. Л. Череватенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Кн. 1. – С. 431.

³ Сухомлин В. Микола Лукаш – гордість Кролевця: Біографічний нарис // Наш Лукаш: У двох кн. / Упоряд. Л. Череватенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Кн. 1. – С. 42.

(очевидно, йдеться про В. Русанівського), у якій той звинувачував перекладачів у порушенні “мовного узусу” та “отвариненні людини”. Відомо, що М. Лукаш входив до редколегії із підготовки до друку 8-томного видання Гі де Мопассана (1969–1972), тому, очевидно, вирішив заступитися за перекладачів. На два закиди рецензента М. Лукаш дав доволі розлогий коментар.

Перекладач цитує зауваження рецензента щодо вживання знахідного відмінка: “Немає потреби ототожнювати осіб з худобою або неживими предметами і писати так: «Я послав *чотири хлопці* в розвідку» (646); можна сказати «пасу телят, ягнят» і «пасу телята, ягнята», але форма «побачив *хлопці*» є абсолютно неприпустимою⁴. М. Лукаш не погоджується із таким категоричним твердженням і зазначає, що конструкція “послав чотири хлопці” не викликає в нього ніякого внутрішнього протесту чи спротиву. Водночас він розуміє, що “чуття мови” повинне мати під собою якусь базу, якийсь матеріальний субстрат⁵ і в його пошуку звертається до фольклорних та літературних джерел. Шевченковий “Кобзар” дає багатий матеріал для перекладача: “Перше, що пригадую, – пише М. Лукаш: «Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий, Нехай хмара На *татари*, А сонечко на *христьяни*». Це з «Марини», але, здається, живцем узято ... з народної пісні. Тоді перегортую весь «Кобзар» і знаходжу ще:

[Неситії] *ідять люде*, замість хліба (274)

Та *глянуть на люде*, що вони моторять (80)

Подивився Гус на пани та й вийшов з палати (192)

Серце люде полюбило і в людях кохалось (253)

Господь любить свої люде (249)

А нині *покрив* еси знову *срамотою* свої *люде* (246)

А чистих *серцем?* Коло їх *постав* ти *ангели* свої (487)

А поки що треба буде і *на чужі люде подивитись*.

Нехай хоч часточка убога за мене *підє*,

За наш край, за церков божію, за *люде*...

Якщо *люде* в перекладах з псалмів та ангели в «Молитві» могли бути, так би мовити, індуковані церковнослов'янщиною (пор. «Спаси, господи, люди твоя»), – припускає М. Лукаш, – то в решті випадків маємо безперечно форми, що відчувались Шевченком як цілком живі, так, очевидно, кріпацтво не лише співало, а й говорило в його рідних краях⁶.

Вдруге не погоджується М. Лукаш із зауваженням рецензента щодо вживання слова *вісімнадцятилітка* у значенні “дівчина вісімнадцяти років”. На думку критика, за такою моделлю в українській мові утворюються слова, що означають вік тварин. “Воно ніби й правда та на перевірку виходить шербата,” – каже М. Лукаш і наводить десятки прикладів із фольклорних, літературних та лексикографічних джерел, де такі композити вживаються на позначення людей. Серед них – фольклорна *дівка-семіліток*, *двохліток* у Ганни Барвінок, п’ятиліток-дівчинка у М. Коцюбинського, *дочка-семіліток* та *сестра-десятилітка* у Г. Косинки, 17-літок у Д. Марковича та чимало інших ілюстрацій. Згадує М. Лукаш і Шевченкового *сина-семілітка*: “А у вдови дочка була і син семіліток⁷”. “Можливо, в наукових працях з зоології, зоотехнії та зооветеринарії, яких я не маю під рукою, – резюмує М. Лукаш, – і мовиться про телят чи лоша́т *двохліток* чи *триліток*,

⁴ НМЛУ. – Особовий фонд М. О. Лукаша. – Спр. 278. – С. 1.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 1–2.

⁷ Там само. – С. 3.

але вісімнадцятилітку в перекладі з Мопассана все ж таки ніхто всерйоз не сприйме за корову чи кобилу, бо в такому віці тварини ці вже непридатні для господарчого використання, з них ані роботи, ані молока, ані плоду, вони просто вибраковуються...”⁸

До Шевченкових творів М. Лукаш звертався у своїх перекладацьких експериментах, якими дошкульно висміював поширений тоді так званий перекладацький жаргон. На тому, яку шкоду завдає він мові, перекладач неодноразово наголошував у своїх виступах, доповідях, рецензіях, наводячи численні приклади того, як перекладачі насаджують українській мові невластиві їй елементи, позбавляють її природності, роблять її штучною, мертвою. Епіграфом до своїх “нових” перекладів, “з підрядника на перекладацький жаргон перевіршований”, М. Лукаш узяв зауваження критиків, які дисонували з його поглядами на художній переклад: “Деякі нові переклади з поетів-класиків вражають навмисною ускладненістю поетичної мови, всякого роду анахронізмами, неохайністю форми та ненатуральністю вислову”. Щоб продемонструвати, яких рафінованих перекладів чекає критика від сучасного перекладача, М. Лукаш подає Шевченкові тексти популярною “перекладацькою мовою”⁹:

Причинна

*Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі
То виринав, то потонав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.*

*Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи,
Як провозжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.*

Ненормальна

*Шумить Дніпро в своєму гніві,
Лютує дикий вітровий;
Схиляє долу верб вершки він
І хвилі здіблює мерцій.
Диск місяця блідий й похмурий
Ховавсь в захмар'ї неспроста,
Мов катер, що при шквалі й бурі
Його негода б'є крута.
Все наокіл у безгомінні,
Не кукурікне курка враз,
Лиш сич десь вив у цій хвилині
Та скрип дерев вчувавсь всякчас.*

*Йшли на збиральну смагли юнки
І пісеньки вели свої
Про зайд лихих розбій й грабунки
Та про супроти них бої.*

⁸ Там само.– С. 4.

⁹ НМЛЮ. – Особовий фонд М. О. Лукаша. – Спр. 266. – С. 1–5.

*Якби мені черевики,
То пішла б я на музики...*

Горенько моє!

*Черевиків немає,
А музика грає! грає!*

Жалю завдає!

*Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю...*

Доленько моя!

*Глянь на мене, чорнобриву,
Моя доле неправдива...*

Безталанна я!

*Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках...*

Я світом нуджу.

*Без розкоші, без любові
Зношу свої чорні брови,
У найма́х зношу!*

*Якщо б мені взуття дано,
Пішла б на танці я давно,*

Як всі об цій порі...

*Але взуття не маю я
І тільки сум душа моя*

Вчува в оркестру грі.

*Піду я в піль безмежний шир
Лихій судьбі наперекір –*

Ачей знайду її.

*Я стану з нею віч-на-віч
І поведу відверту річ*

Про всі чуття мої.

Я їй скажу: “Доволі лих!

*Чому в дівчат багатих, злих
Є туфлі і плаття?”*

Невже ж мені сулила ти

Кохання й втіхи не знайти

Й на мить за все життя?”

Микола Лукаш зокрема звертає увагу на “акцентологічні норми”, якими, на думку критиків, часто нехтують перекладачі. Щоб продемонструвати, що такі відхилення властиві українській літературній традиції, перекладач наводить Шевченкового вірша “Якби мені черевики”, у якому, за його спостереженнями, такі норми порушено щонайменше дев’ять разів: *якби, мені, музика, сво́ю, мо́я, дівчаточка, розко́ші, сво́ї, найма́х*. М. Лукаш іронізує над зауваженнями критиків і показує, що у Шевченка є ще й приклади надмірного “сюсюкання” (*горенько, доленька, дівчаточка*), “вульгарного жаргону” (я *світом нуджу*), неточної рими (*завива – підійма*), яка до того ж побудована на вживанні спрощеної форми 3-ї особи однини з відкиданням кінцевого -є – риси, яка нібито характерна для деяких говірок і діалектів, але невласлива сучасній українській літературній мові. У баладі “Причинна” мовні пуристи помітили б тавтологію дієслова іти (*Ідутъ дівчата в поле жати / Та, знай, співають ідучи*) та невластиве вживання однини замість множини (*Горами хвилю підійма*). Треба б “горами хвилі або горою хвилю підіймає”, – кепкує М. Лукаш¹⁰. У рядку “Ніхто ніде не гомонів” – аж три заперечення в одному реченні, – прискипується М. Лукаш, – в той час як енська мова дозволяє наявність лише одного заперечення.¹¹

У Лукашевих інтерпретаціях, написаних у стилі перекладацького жаргону, усі так звані хиби виправлено: згладжено ритмічні схеми, вирівняно наголоси, усунено елементи розмовного стилю, осучаснено граматичні та лексичні форми. Замість *черевик* запропоновано *взуття* та *туфлі*, *доля* та *доленька* *перетворилися на лиху судьбу*, *а музики, музика – на танці й оркестр* відповідно. *Човен* став *катером*, *дівчата – смagliми юнками*, а *причинна – ненормальною*. Зникла шевченкова колористика – *синє море, чорні брови, червоні черевики*, ідіоматика, демінутивни, образність, – усі ті елементи, котрі, на думку критиків, примітивізують мову перекладу. Цим експериментом

¹⁰ НМЛУ. – Особовий фонд М. О. Лукаша. – Спр. 301. – С. 99.

¹¹ Там само.

М. Лукаш висміяв перекладацький жаргон, який шкодить українській мові, спрощує її, приховує її справжній потенціал, а умовну дискусію з критиками продовжив за допомогою власних перекладів. Його переклади йшли врозріз із твердженнями критиків на кшталт того, яке висловив В. Русанівський у статті «Культура мови сучасних художніх перекладів»: «Головні недоліки мови деяких сучасних перекладів виявляються насамперед у тенденційному прагненні окремих перекладачів і видавничих редакторів наблизити мову перекладу, тобто мову сьогодення, до мови перекладів, здійснюваних у 20-ті роки, отже, перекреслити досягнення п'ятдесятирічного розвитку української мови в сім'ї вільних братніх народів СРСР»¹².

М. Лукаш, навпаки, звертався до практиків української мови, наголошуючи на тому, що «нам треба гребти лопатою мовні скарби, надбані нашими попередниками, пускати їх в обіг, переводити з пасиву в актив»¹³. Такий підхід М. Лукаша пояснює широкі міжтекстуальні зв'язки його перекладів, наявність асоціативних та алюзійних проєкцій на цільову культуру, такий феномен, за влучним спостереженням А. Перепаді, «коли перекладна фраза озивається рядком Кобзаря, Котляревського, народної пісні чи думи»¹⁴. Перекладацька діяльність М. Лукаша була спрямована передусім на розбудову української літературної мови, розвиток тих мовотворчих традицій, що їх започаткували І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Франко, П. Тичина та ін. У своїй творчості М. Лукаш синтезував різні лексичні шари мови та два основні мовні потоки – словобжанський і галицький, об'єднуючи в органічну цілість всю стилістичну й територіальну різноманітність української мови. Цим він послідовно й цілеспрямовано продовжував мовотворчу й націєтворчу місію Т. Шевченка, який першим в українській літературі продемонстрував глибоке розуміння соборності української мови, зорієнтованої на весь країномовний територіальний та історичний обшир. М. Лукаш значно розширив стилістичні можливості української мови, послуговуючись величезним запасом її лексичних, фразеологічних, синтаксичних, інтонаційних резервів, тяжіючи до призабутих форм.

Розвиваючи традиції Шевченкової творчості, Лукаш, як і Великий Кобзар, звертається до фольклору як джерела сюжетних, тематичних, образних паралелей для власної перекладацької творчості та основи для творення індивідуальних високопоетичних образів. З іншого боку, переклади М. Лукаша позначені безпосереднім впливом Шевченкового слова. В українському перекладознавстві висловлювались спостереження про вплив Шевченкових Давидових Псалмів на творчість М. Лукаша (М.Н. Москаленко), про те, що Гретхен із Фауста в Лукашеві інтерпретації нагадує Шевченкову Катерину (М.О. Новикова).

Увага перекладача до Шевченкової поезики простежується й на рівні окремих образів, які М. Лукаш вживляв у тканину своїх перекладів, пересотворюючи їх за допомогою нових інтерпретаційних контекстів. Порівняймо:

¹² Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / За ред. Л. Масенко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – С. 327.

¹³ Десята муза: [Інтер'ю] / А.О. Перепада // Україна: Наука і культура. 1966. – К., 1966. – С. 412.

¹⁴ Перепада А.О. Моя Лукашіана // Зарубіжна література. – 1999. – № 43. – С. 7.

Тарас Шевченко	Переклади Миколи Лукаша
Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно... (Заповіт)	Простеляться лани широкополі. (Гете, Фауст)
Та <i>недосвіт</i> перед світом В садочок укрався. („Барвінок цвів і зеленів...“)	Зсушив, зв’ялив, оббив мій лист Злий вітер- <i>недосвіт</i> ... (Бернс, Нещаслива доля)
І <i>потече сторіками</i> <i>Кров</i> у синє море... (І мертвим, і живим...)	І <i>кров сторіками текла</i> У грізну ту добу. (Шиллер, Ебергар Грімач, граф Вюртемберзький)
<i>Душе моя убогая!</i> Лишенько з тобою. (Сон) <i>Душе моя убогая,</i> Чого марне плачеш (Сон)	<i>Душе моя убога,</i> Відкіль цей тужний біль... (Верлен, „Душе моя убога...“)
<i>Караюсь, мучуся... але не каюсь!..</i> (N.N. („О думи мої! о славо злая!“))	<i>Караюсь я і мучуся без меж</i> (Сервантес, Дон Кіхот)
А ти, моя Україно, Безталанна вдово, Я до тебе літатиму З хмари на розмову. На <i>розмову тихосумну</i> , На раду з тобою; Опівночі, падатиму Рясною росою. (Сон)	Ти його, друже, вславить зумієш У <i>тихосумних</i> святих <i>піснях</i> , Ти його душу світу розкриєш, Сльозу пророниш на його прах. (Міцкевич, Олександрові Ходзьку)
Не забудьте пом’янути Незлим <i>тихим словом</i> (Заповіт)	<i>Тихе слово</i> в краю підневільнім (Міцкевич, До Матері-Польки)
Не нам на <i>прю з тобою стати!</i> (Кавказ) Во псалтирі і тимпані Воспоєм благая, Яко бог кара <i>неправих</i> , Правим помагає. (Псалм 149)	<i>На прю з ним стане</i> царський суд <i>непра- вий</i> (Міцкевич, До Матері-Польки)
І вражою злою <i>кров’ю</i> <i>Волю окроніте.</i> (Заповіт)	Не <i>скронить волі кровію живою</i> (Міцкевич, До Матері-Польки)
Широкіі ріки-сльози Тебе полили, Їх <i>славою лукавою</i> Люде понесли. (В казематі („Чого ти хо- диш на могилу?..“))	<i>Лукава слава, їй же право!</i> (Верлен, Література) А ще співа про мир і спокій, Про <i>славу</i> щирю, <i>нелукаву</i> ... (Верлен, „Послухайте цю ніжну пісню...“)

Мені тринадцятий минало (N.N. („Мені тринадцятий минало“))	Та ось підріс Джаннотто, вже йому шістнадцятий минало... (Боккаччо, Декамерон)
Зареготались нехрешені... Гай обізвався; <i>галас, зик</i> , Орда мов ріже. (Причинна)	Молоді плакали й лементували, гості та челядь домашня кричали й собі, у всьому домі зчинився неймовірний <i>зик і галас</i> (Боккаччо, Декамерон)

Зупинюся детальніше на одному прикладі, щоб показати, як Шевченкові образи інтегруються в нові контексти Лукашевих перекладів. Йдеться про Шевченків новотвір *недосвіт*, який М. Лукаш використовує для створення образу нищівного вітру при перекладі поезії Бернса “Нещаслива доля”: *Зсушив, зв’ялив, оббив мій лист / Злий вітер-недосвіт...* Цей образ – яскрава алюзія до Шевченкової мініатюри „Барвінок цвів і зеленів”: „*Барвінок цвів і зеленів, – Слався, розстилався; – Та недосвіт перед світом – В садочок укрався. – Потоптав веселі квіти, – Побив... Поморозив... – Шкода того барвіночка – Й недосвіта шкода!*“¹⁵. М. Лукаш зберігає Шевченків новотвір *недосвіт*, однак творчо переосмислює його, надає йому більшої інтенсивності. У Т. Шевченка іменник *недосвіт*, ужитий у ролі підмета, наділений семою „виконавець дії“ та неоднозначними оцінковими конотаціями (*недосвіт ... потоптав веселі квіти – недосвіта шкода*), тоді як у М. Лукаша він функціонує як прикладка-епітет *вітер-недосвіт*, що несе зацентровану контекстом винятково пейоративну оцінність, зображаючи нищівний характер вітру. У такий спосіб М. Лукаш увиразнює Шевченків новотвір, знімаючи двозначність його трактування, засвідчене у шевченкознавчій літературі. Як стверджує В.І. Сімович, „слово це [*недосвіт*, – В.С.] ніде не подибується, воно невідоме – чисто Шевченкове. Ясного розуміння цього слова ніхто досі не схопив“¹⁶. Найпоширенішою інтерпретацією цього новотвору є пояснення Б. Грінченка, наведене в „Словарі української мови“, за яким *недосвіт* – це „утренний мороз“¹⁷. Шкоже визначення подано в 11-томному Словнику української мови: „– ранковий мороз, що буває весною і восени перед сходом сонця. Приморозок“¹⁸, його ж дотримуються автори приміток до творів Кобзаря¹⁹. Однак такі тлумачення не враховують символічного навантаження Шевченкового образу. Першу спробу пояснити його зробив біограф Т. Шевченка та дослідник його творчості О.Я. Кониський у праці „Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя“. Зважаючи на ті обставини, що передували написанню вірша, автор доходить висновку, що *недосвіт* символізує всі ті злі й образливі плітки про Ликеру, кохану Шевченка, які призвели до розриву їхніх взаємин²⁰. По-іншому бачить символіку цього образу В.І. Сімович, уважаючи, що сама Ликера й є *недосвітом*, тобто „*несвітом*“, „нелюдом“, яка зрадила Шевченка і зруйнувала його мрії: „То вона [*Ликера*. – В.С.] – той „недосвіт“ (*світ* – люди, мир), то вона – „несвіт“ (пор. укр. прикметник „несвітський“ або *несвітний* – не такий, як люди, незвичайний, нелюдський, між людьми неприйнятний,

¹⁵ Шевченко Т.Г. Твори: У 5 т. – К., 1984. – Т. 2. – С. 253.

¹⁶ Сімович В.І. „Недосвіт“ у Шевченка // Василь Сімович. Праці у двох томах. Том 1: Мовознавство / Упоряд. і передм. Л. Ткач. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 354.

¹⁷ Словарь української мови / Упоряд. Б. Грінченко: У 4 т. – К., 1958. – Т. 2. – С. 545.

¹⁸ Словник української мови: В 11 т. – К., 1974. – Т. 5. – С. 298.

¹⁹ Шевченко Т.Г. Знач. праця. – С. 288.

²⁰ Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 570.

небувалий), а „недосвіт“, чи „несвіт“ [...] – не „такий світ, як повинен бути“²¹. Засвоєння Шевченкового новотвору в українській літературі загалом відображає сприйняття його прямого значення, близького до розуміння Б. Грінченка, як, наприклад, у Лесі Українки: „О, ви, що полягли в таку смутну весну, // як вдарили недосвіти-морози...“²² чи Степана Васильченка: „Знаю я, чого осмутнів ти, зелений гаю: б'ють тебе недосвіти, зоряниці в'ялять зимною росю, то й треба тобі марніти“²³.

Якщо розглядати значення цього образу в контексті цілого твору „Нещаслива доля“, то *недосвіт* у М. Лукаша є асоціативним відповідником неволі, важких випробувань чи навіть смерті. Тобто перекладач використовує основні асоціативні зв'язки Шевченкового новотвору і поглиблює його символіку. У цьому – вияв новаторства М. Лукаша, яке полягає в тонкому вмінні непомітно оновлювати традиційне звучання образу, при цьому повністю використовуючи його первинну художню свіжість і глибину, й органічно включати його в індивідуальну творчу систему.

Таким чином ми бачимо намагання перекладача віднайти в українській літературній традиції ті мотиви та образи, які могли б екстраполюватися на творчість іншомовних авторів, оновити їх, адаптувавши до цільового контексту. Образний світ Тараса Шевченка став потужним джерелом Лукашевої творчості.

м. Львів

²¹ Сімович В.І. Зазнач. праця. – С. 363.

²² Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – К., 1975. – Т. 1. – С. 185.

²³ Васильченко Степан. Твори: У 4 т. – К., 1959. – Т. 1. – С. 184.

